

Відлуння

Радій Радутний

ВІДЛУННЯ

Те літо починалось зі спеки, а потім зненацька розродилось дощами. Такі дощі були того літа, що зраділа трава за два місяці піднялася до пояса, й лише потім замислилася, чи це не занадто. Бур'яни легко проскочили двометрову позначку й поглядали на людей звисока — ну що, мовляв, тепер скажете? Хто кого сапати буде? Пшениця, посічена могутніми потоками з неба, лягла на землю й покірно чекала, поки її підніматимуть. Навіть дерева, на початку літа поскручувавши листя у трубку, потім роздумали й починаючи з липня, рясніли плодами та ягодами.

Асфальтові дороги перетворились на блискучі річки, а ґрунтівки — або на річки чорної брудної води, або на пунктир з бездонних чорних баюр. Транспорт став, й лише окремі ентузіасти, любителі героїчно втопити свою машину в багні, а потім не менш героїчно її витягали — то лише вони з несамовитим виразом на обличчі носились лісовими дорогами.

Страшенно дощове трапилось літо, й бабусі хитали головами й казали, що це вже, мабуть, останнє, а потім буде Страшний Суд. Ну, якщо не у цьому році, то у наступному точно.

Дідусі погоджувались і казали, що з цього приводу треба хильнути.

Чоловіки помолодше не казали, але хияли. Повернулась давня універсальна валюта — "півлітра" — й мало-помалу, але посунула усі інші. Чи від цього виграла економіка, а чи ні — важко сказати, а от ті, хто найняв дідуса — точно виграли.

Дід погоджувався або за півсотні, або за пляшку. Зайди презирнулися, зробили вигляд, ніби трохи вагаються, а потім запропонували одразу дві — але тоді не лише докладно розповісти, але й показати дорогу.

Прогадали.

Старі люди рідко бувають мовчазними, й "докладно розповісти" дідусь і сам був би радий. Хоча при цьому йому один чорт варто було б налити, так що те на те й вийшло.

Дідусь почав надто далеко — із самого дитинства, але слухачі мали час, терпець і натхнення, так що проблеми в цім не було.

— Онде, бачите, стара груша? — показав він чорним від землі пальцем. — Он там, на Іванову городі. Власне, то не зовсім його город, то його батько, коли помирав, лишив Одарці, сестрі його, але вона десь повіялась, приїжджала колись раз чи два, а потім й взагалі нас забула. То він й хазяйнує. Ех, одне слово, що хазяйнує — повен город бур'янів!

— То що там про грушу, дідусю? — делікатно нагадав ватажок зайд. Він був високий, кремезний, й коротко стрижений. За часім молодості дідуса так ходили бандюки, потім ті, хто хотів бути схожим на бандюків, а самі бандюки пересіли на мерседеси й стали носити модельні зачіски та золоті окуляри. Потім взагалі усе

переплуталося, так що міг він бути ким завгодно — від бандита до вчителя. Вченого якогось або й письменника, хоча хто зараз читає їх, ті книжки!..

Звали його Микитою, коротко — Миком, а хлопці то й взагалі нешанобливо дражнили Смиком. А може й шанобливо, хто їх, тих зайд розбере.

Мода на імена теж кілька разів мінялася. Коли дідусь був маленьким, якраз трапилась хвиля, так би мовити, повернення до коріння, й село заповнили Насті та Ксюші. Потім була ще якась хвиля, й імена знову стали чужинські — але вже східні. Потім було ще кілька хвиль — як повернення до коріння, так і палкого відкидання усякої шароварщини, так що визначити його вік за іменем годі було.

Другий зайда був меншим і товщим, й відгукувався на прозаїчне "Олекса", а третій якось так хитро імені не назвав, й лише за пару годин хтось випадково назвав його Миколою. Він був найменшим та наймолодшим, й весь час копирсався в то в мобілі, то в фотоапараті, то в коробці ще з якимсь приладом.

Технар.

Ватажок, заступник й технар. Хоч партійну ячейку засновуй. Або жени наймолодшого за пляшкою.

Так і сталося, погнали Миколу за пляшкою й погнали — але недалеко, до багажника великого джипа. Дідусеві кортіло туди зазирнути, але машину поставили хитро, задком до паркану. Так щоб і досягнути було як до багажника, й так, щоб непоміченим будь-хто біля нього аж ніяк не лишився б.

— Так що там про грушу, дідусю, — знову нагадав ватажок.

— Га? Про яку грушу? — стрепенувся дідок. — А, про Іванову! Та що там про неї... Он бачте, посеред городу стоїть? Так от, коли ми були ще малі, то з неї стрибали в ставок, а де тепер той ставок?

Дідусь аж очі заплющив — згадав, мабуть, далеке, страшенно далеке дитинство. Ставок. Сусідського хлопця Іванка та його ще меншу сестричку Дарку, яка піросла й десь повіялася. Згадав, як стрибали, як поступово заріс-збруднився ставок, перетворився спочатку на велику брудну калюжу, потім на також брудну, але вже не велику, а потім і взагалі зник. Непомітно якось зник, наче ще й минулого або позаминулого року вода стояла, а зараз на тому ж місці капуста росте.

Ет, стільки всього було... хіба до ставка тут?

Дідусь зітхнув й перейшов все-таки до того, про що питали:

— І війну пам'ятаю, аякже. Хоч малий був, а пам'ятаю. Особливо як бомбили, ну як таке не запам'ятаєш. Сидимо, знаця, в погребі, а воно — бах! Бабах! Тарарах!

"Бах" і "бабах", мабуть, означали поодинокі бомби різного калібру, а "тарарах!" могло символізувати й касету. Якщо так, то пощастило дідусю, не так вже й багато людей чули той "тарарах!". Точніше, чули-то досить багато, а от розповісти про це вдалося б не кожному.

— І літака того бачив, аякже, — дід заговк й наче замислився. Актор з нього був ніякий — ну які актори по глухих селах? Самодіяльність хіба, та й то лише там, де завклубом активний. Точніше, активна, бо не чоловіча воно робота. Та й скільки

лишилося їх по війні, тих чоловіків... й навіть через стільки років баланс все ще не виправився.

Й це при тому, що під час війни хлопчиків більше народжується.

Страшна була війна, й кожен раз після страшної війни люди починають думати, що гірше вже бути не може, але проходить десять-двадцять, ну, може, тридцять або півсотні років, дивляться люди й бачать — ні, дурню вони думали. Може бути страшніше, ще й як може бути.

На морді кремезного був досить помітний шрам, й рухався він, ледь припадаючи на ліву ногу, так що, мабуть, і його десь зачепило. Хоча після тої війни — хіба то війни були? Не війни, а тьху.

От раніше...

— То розкажіть про літак, дідусю, — Микита правив своє хоч і делікатно, та впевнено, й оповідач сам зрозумів, що трохи перегнув палицю з тою паузою.

— Так я ж і кажу, — дідусь зробив вигляд, наче й сам якраз-якраз зібрався перейти до найголовнішого. — Хоч і малі були ми тоді, але очі мали й вуха мали. Але знаєте що? Той літак і сліпий би побачив, й глухий почув...

Дід здригнувся, й міцніше стиснув у руці ціпка. Видно було, що й розказати він хоче, але слова не підбере. Мабуть, і справді, страшна була та війна, й страшним було те падіння. Ну як, як описати небо? Розірване, пошматоване вогнем хвостом небо, й хвіст той починається з одного кінця небокраю, й тягнеться мало не до іншого, а може й до іншого дотягнувся б, якби не обірвався у Горілому лісі.

Як описати звук, з яким те небо було розірвано? Як рветься Матерія, не та матерія, що з неї баби спідниці та штани шують, а саме Небо, де, хоч і кажуть, що Бога нема, але щось все-таки сидить, бо як же без Бога? Яка сила має таку могуть, що рве небо в клоччя, і як можна спинити ту силу, й хто її спинить, окрім хіба Землі-матінки?

От вона і спинила.

— ...отам він і впав, — стиха закінчив дід. — Ох і впав. Ох же ж і впав. Пам'ятаєте, що я про бомби казав? То все дурня. Іграшки. Дитячі хлопавки, як ми, бувало, із сірників робили. А вот коли літак впав — отоді було! Хати стрибали, печі тріскалися, з колодязів водою хлюпнуло, коти у будки поховалися, а собаки на дерева залізли. Того літа у корів молока не стало, але якраз це може й на краще, бо, кажуть, отрути багато здійнялося в повітря, й телята двоголові народжувалися, й цуценята шестилапі, а про курей покручених я взагалі мовчу.

Зайди презирнулись, а Микола знову поліз у сумку з хитрим своїм приладдям.

— ...ходили. Аякже. Щоб хлопчаки — та не збігали подивитись? Бути такого не могло, й хто на ті заборони зважав! Я — точно ні. Я, сусідський Іванко, що ото його грушу я вам показував, та й Павлуша з дальнього кутка. Ото він нас туди навідатись і підбив. Хуліганистий був хлопчина, а як в роки вбився — то й зовсім бандитом став, а де потім дівся — я й не скажу, бо не пам'ятаю. Як туди пробивалися — мало не потонули. Де сухо було, там згоріло все, а де болото — то захарастило його стовбурами посіченими, так, що гадюці провозити зась, а не те що людині. Так і йшли — зранку як

вибралися. то ледь до обіду дійшли, а скільки тут йти? Тьху! Раніше, бувало, за день тричі туди-сюди збігаєш.

Дідусь замріяно приплющив очі. Помовчав. Чекав, мабуть, на "що там далі?" або хоча б на "кхе-кхе", але не дочекався. Розплющив ліве око, зирнув на Миколу, й продовжив:

— Яма. Замість пагорба — яма, й земля пообіч. Такий собі пагорб кільцем навколо тієї ями, і якби не той пагорб. то не знайшли б. Бо дуже вже захаращено. Дерев — як гребінець типу "подушечка з дротом", знаєте, були такі за часів, коли мені гребінець ще потрібен був...

Старий захихотів, й пригладив долонею лисину.

— Отак і лежать. Як наче йшла бригада й валила дерева — усі підряд, та в одному напрямку. Тільки не одну бригаду треба, щоб стільки лісу занапастити, а цілу дивізію. А воно — отако-во, одним ударом. Страшна сила, чорна сила!

Навіть головою похитав, хоча й так сказане на всіх справило враження.

— Й сморід. Сморід страшенний, і всього у ньому було — й багнюка гнила, й дерево мокре, й хімія якась, аж у носі свербіло. Там і раніше не конваліями пахло, але опісля вибуху — наче помийницю вилили. Страшенно у носі крутило, як біля старого телевізора, якщо впритул морду до екрану приставити.

Гості знову презирнулися.

— І гаддя дохле. Навіть не думав, що стільки гадюк було в нашому болоті. Раніше, бувало, за день одну може побачиш, а може й ні. А тут — висять смужечками на деревах, наче хтось ялинку обвішав прикрасами. Не вибухом їх убило — а вже опісля вибуху повидиралися на дерева, наче земля їм пекла, та й повиздихали. Ідеш — а з гілки звисає, одна біля одної. Спочатку ми їх лякалися, а потім, бувало, відсунеш рукою, наче гілку, що пройти заважає, та й по тому.

Зітхнув дідусь, і поглянув на чарку. Налили, а що вдієш. Заплачено ж-бо.

— Й звірина десь поділася. Усі. Від зайців до пташок. Раніше, кажуть, були в тому лісі й вовки, й кабани, а що лисиць — то вже сила-силенна. А після того літака — й сліду не стало. Аж моторошно — йдеш лісом, а тиша на вуха давить. Хочеться кахикнути, сказати щось, або й заспівати — але від того чомусь ще страшніше.

Ще не раз наливали дідові, й багато ще чого цікавого він розповів, а може й ще б розповів, але пляшка скінчилася, але другу, хоч як дідусь позирав, натякаючи, так і не розпечатали.

— Вставати рано, — коротко сказав ватажок, піднімаючись, тож і дідусь крехнув жалісно, пробурмотів щось на кшталт: ет, коли ще з розумними людьми так гарно посидиш, але й це не подіяло.

Встали й справді раненько, навіть як на сільські звички. Відгорлали вже перші півні у двох курниках, бо й справді на все село пара курників й лишилося; відгорлали і вдруге. Й третю партію вже розпочали півні, коли зацвірінькали годинники у всіх трьох гостей, й зірвалися вони на рівні, наче не хилили вчора нарівні з дідом. Пригостили його сніданком з консервних бляшанок з яскравими етикетками, а який він на смак

був, сніданок той — дідусь й розказати не зміг би.

Розворушили його гості, розтривожили давнє, наче й молодість повернули, та навіть й дитинство. Знову продиралися три хлопчаки поваленим лісом, і яка там різниця, пішки вони це робили, чи трюхикали безверхим зеленим джипом. І так і так дорога була повільна й гілля лізло в очі, й болотом смерділо, хоча вже кілька десятків років як висохло те болото. Хтозна, чому воно так. Чи то лишає болото по собі якийсь свій запах, а чи просто згадалося дідусеві все, так яскраво згадалося, що й запах, й відчуття мокроті в повітрі, й страх, й цікавість, страшенна цікавість, яка буває лише в дитинстві, а вже у підлітковому віці десь губиться й нудна рутинна затягує, як болото.

— ...затяглося болото. Вже за рік-два зникла дірка, ще за кілька років осів насипаний ґрунт, осів та розповзся. Дерев — які погнили, які погоріли, бо горів кілька разів ліс низами. Знаєте, як воно? Біжить вогонь глищею по землі, а вгору не лізе. Боїться. Пробіжить, спалить, що на землі знайде, та й згине. А дерева ростуть, й потім дивишся — а на висоті твого зросту усі дерева підсмалені. Нижче — здорова кора, й вище теж, а рівно на двох метра — чорна смуга, як наче вогонь на сій висоті зі стовбура на стовбур скакав. Буває таке, так і називається — чорна смуга.

Й презиралися між собою хлопці, й посміхалися, хто весело, хто не дуже; мабуть, по собі знали, що воно таке — чорна смуга. Навряд чи їхнє визначення було тотожне дідовому, але то не суттєво, та й не зважав оповідач на те презирання. Не до того йому було. Знав, мабуть, що востаннє розповідає, й востаннє слухають його так уважно — бо щось не було в хаті ознак того, що діти його навідувать, онуки та й просто будь-хто. Чи то все життя дідусь са́мітником був, чи то покинули його всі, й чи приїдуть ховати, а чи й ні.

Кому все розповідати? Хіба що котові.

Стареча слабкість чулася в його голосі, й трішечки — гіркота, від того, про життя прожив, скільки мудрості й досвіду накопичив — а нікому вона й не потрібна, так і зогніє в домовині разом із тілом. Не йому — а він би пляшку поставив хлопцям, аби лишень ті слухали.

Й забудькуватість, траплялася, бувало, у його розповіді, й голос тремтів, але чого не було — так це старечого маразму. Не сільська це хвороба — міська. Не доживають у селі люди до такого стану. Особливо як нема в хаті дітей та онуків.

І коли доїхала машина до певного місця, та й не сказати, що певного, мало чим відрзнялось те місце від навколишніх, і не думав би ватажок зупинятися, але прозвучало з уст дідуса старече, слабке, й водночас тверде та впевнене:

— Стій!

й зупинився джип, негайно та без найменших вагань.

Незначна була швидкість, то й пасажирів лише хитнуло вперед, та й по тому.

Дідусь першим вийшов з машини, пройшовся трохи, розсунув гілля, вдалину роззираючись, й твердо сказав, ще й черевиком по землі тупнув, наче бичка притоптав:

— Отут.

Помовчав, мрійливо приплющив очі й повторив:

— Отут воно й впало. Не скажу, що самий центр вирви, але десь близько. Та он, самі подивіться...

Хлопці вже й без нагадування дивились, й дивились не просто так, не як роззяви на трамвайно-велосипедне зіткнення, а професійно, впевнено та уважно.

Посеред галявини став джип. Не зовсім у центрі, та й не визначиш отак центр неозброєним оком, бо по-перше, трохи заросла пагінцями галявина, а по-друге — витягнута була вона. Не кругла, а еліптична. Наче те, що створили її, не вертикально зверху донизу падало, а під кутом. Не така, як снарядна вирва, але й не така, як від авіабомби.

Ніби з дуже великої гармати стріляли, й снаряд підходив до цілі зверху, з самого неба, але все-таки не вертикально.

Витягнута була галявина, витягнута у напрямку північний захід-південний схід, якраз під уявний шлях сонця о цій широті та о цій порі, й заливало ранкове сонечко, яскраве та лагідне, всю галявину, й здавалося б, давно мали б гиннути всякі страхи, нічні й стародавні — але ні. Щось таки було на цій галявинці негаразд, й відчувалось воно не очима і не вухами, а серцем.

Буває таке на місцях, де загинуло дуже багато людей, або лежать під двометровим шаром ґрунту тисячі кістяків. Трапляються, загортають таке кладовище бульдозерами, заводи на них будують, житлові райони, ставки для відстою шламу — але бунтує земля, й рве той шлам греблі, й тріскаються будинки, й на заводах вибухають котли, ламаються верстати й, зриваючись, скачуть цехами божевільні маховики.

Кажуть, то сама земля плаче й тремтить, бо страшенно боляче їй за дітей своїх.

Й на місцях страшних вибухів та ударів теж робиться якийсь негаразд, хай не такий потужний, але все-таки є — бо зазвичай біль дитини болить матері дужче, аніж свій власний. Свій власний можна й потерпіти.

Дідусь виконав свою справу, й подякував йому ватажок, й пляшку негайно видав, й запропонував у машині посидіти — але дід лише кинув трофей на сидіння, й, не питаючи, став ходити краєм галявини, придивляючись, прислухаючись й час від часу навіть говорячи щось, хоч і не було кому його слухати — бо хлопці вже почули усе, що хотіли.

Та й зайняті вони були, дуже зайняті. Жодних вказівок не давав ватажок, однак закипіла робота, й робилася вона не за страх й не за гроші, а так, як людина лише для себе працює; так, ніби досвідчений вже, в літах, дядько, вирішив щось у дворі полагодити. Знає, де що лежить, і де що стоїть; де молоток дівся, де цвяхи, де прихилена до сарайчику гарна дошка, а де залишилось трохи фарби у баночці. Жодного руху зайвого, жодних роздумів — бо все продумано й подумки зроблено вже не раз.

Ватажок — кришку багажника, Микола ящик із нього, Олексій — другий, кришка хрясь, ящик брязь, Микола — так твою перетак, роз'єм клац, прилад "піііі", у ватажка ліва брова вгору на півсантиметра, а в Миколи — посмішка на всю пику. Оце так, оце тобі й дід! Стоїмо мало не в епіцентрі!

Чи то для порядку, а чи щоб точніше із місцем визначитись, Микола все ж начепив прилад з екраном на шию. Виставив штангу на півтори метри вперед й закрокував — впевнено, не спотикаючись, наче дивився під ноги, а не на екранчик. Ще той прилад, мабуть, і в навушники йому щось бубонів, бо йшов хлопчина не по прямій, й штангою водив не рівномірно, а ніби вказівки виконував. Кілька разів зупинявся й кидав на землю маркери — штири з крихітними яскравими прапорцями. Так виблискували ті прапорці, що дідусь запідозрив, що вони й темряві трохи світилися, й, між нами кажучи, так воно й було.

Слідом ходив й ватажок — але вже без складного приладу, а лише з двома тонкими дротинками у руках. Чи то ватажок був непростий, а чи дротинки якісь особливі — але рухались вони хитрим чином, де сходяться, де розходяться, причому біля маркерів — дуже активно. Схоже це було на процес налаштування та калібровки — але не приладу, а людини, бо залежать її властивості від часу, настрою, фізичного стану, щільності ґрунті та його ж вологості, а також від яскравості сонця, від хмарок на небі, від того, скільки вчора хильнув й від того, скільки збирається хильнути сьогодні ввечері, та ще багато, багато, багато від чого.

Потім хлопці помінялись місцями, й тепер ватажок з рамками ходив першим, поруч із ним тупцяв Олекса, й час від часу кивав ватажок й помічник негайно встромляв у землю такий самий прапорець, й раділи ті прапорці роботі й весело тріпотіли на ранковому вітерці, а Микола ходив слідом, водив штангою над позначеним місцем й кивав задоволено.

Злагоджена була команда, й досвідчена, аж замилювався дідусь, але чомусь неспокійно було на серці, наче й не на роботу дивися, а на щось таке, як нечиста сила.

Півгодини лише пройшло, як зарясніли на галявині прапорці, наче чорнобривці поміж суцільного бур'яну — як буває в старих обійстях, коли помре вже охайна бабуса, що садила ті квіточки, й хатка зруйнується, й бур'ян переможно затягне витоптані колись стежки — а чорнобривці ще довго-довго кивають перехожим — отут, мовляв, хатка була, й люди жили, й кури ходили, і парубок дівку кохав, й дітки бігали, а тепер лише ми та й лишилися.

І нехай синтетичні були цього разу квіти, й не росли, а руками їх втикати доводилось, натомість і показували вони не те місце, де людина жила, а те місце, де людина загинула.

Або й не одна. Трапилось місце, де затримався ватажок, й ногою щось показав, й Олекса, теж, мабуть, трохи здивований, застромив одразу чотири прапорці — три близенько один від одного, а останнього — трохи далі. Вийшло щось на зразок хреста — висотою метри з півтора, а мо', трохи менше, а потім махнув ватажок рукою дідусю — підійдіть-но, мовляв, підтупцяв той й побачив на екрані в Миколи скручений людський кістячок. Лежав він, ба, навіть і не лежав, а наче підвішений був у земляній товщі, наче падав кудись всі ці десятки років, й тільки лівиця була викинута далеко вперед, й кістяні пучки стискали щось — але давно вже те щось зогнило.

Нерізке було зображення й миготливе, але контури все ж розрізнялися досить

чітко.

— Два з половиною метри, — коротко сказав ватажок. — Усього два з половиною.

Даремно він те сказав. Відійшов дідусь, і навіщось притримав рукою серце. Здавалося б — ну яка різниця, два метри, чи три, а чи навіть десяток; аж ні, є, виявляється, різниця, та ще й яка. Лише два метри відділили якогось допитливого хлопчиська від світу живих. Крихітна відстань, не відстань навіть, а тьху, тичку можна було йому простягнути і якби вистачило в нього кеби схопитися, вчепитися в неї мертвим хватом — то й витягли б, та відкачали, але ні. Два з половиною метри — й лишився хлопчисько назавжди хлопчиськом.

Подивився ватажок на діда уважно, а потім кивнув Олексі, той швиденько-швиденько прапорці зняв, і якось негайно полегшало дідусеві, й знову спогад став лише спогадом, далеким-далеким, майже забутим, тьмяним, розпливчастим, а підземний скелет — якимось абстрактним хлопчиком, який чи й був колись взагалі, а чи й ні.

І ще кілька разів кивав ватажок помічників, й знімав той прапорці — цього разу вже не по чотири штуки одразу, а по одному. Мабуть, щось неважливе траплялося й несуттєве. А потім настав, врешті-решт, момент, коли ватажок зупинився, встромив у землю свої хитрі дротини й стомлено витер під із чола. Здивувався дідусь — наче й не жарко було, але спітніло чоло — дивина, що й казати. Хитра робота, знавця, хитріша, аніж картоплю садити, або комбайном рулити.

І знову ходив Микола поміж квітками-прапорцями, вже з іншим приладом, і язиків у прилада було аж три штуки, й стирчали вони на всі й начебто ворушилися — але тихенько-тихенько, як листя вночі, й думав той прилад по кілька хвилин кожного разу, й кривився Микола, бо, мабуть, не те казала йому скринька, що хотів він почути. Але настав врешті-решт момент, коли завмерла хитра техніка, й оператор завмер, й посміхнувся замість того, щоб морду кривити. Несміливо посміхнувся, й почухав виголену потилицю, а потім уважніше придивився — й розцвів, як дурман у вересні, якщо літо спекотне було.

Підійшов Олекса, щось покрутив, кивнув, а потім і Смик підтягнувся, ще раз пройшовся над тим самим місцем з дротами й знову встромив їх у землю — цього разу вже остаточно.

Дивився на те дідусь і чомусь зовсім не дивувався. Серйозні хлопці. Розуміються на своїй справі, а хороша вона чи погана — яка, в чорта, різниця? З висоти майже дев'яноста років вже мало що має чорний або білий вигляд. Погано вже бачать очі, стирається різниця між абсолютним злом та не менш абсолютним добром, й байдуже стає, хто переміг цього разу.

Але хто б не переміг — мародери на полі бою завжди були й завжди будуть.

Хлопці сховали хитри приладдя й на світ божий з'явився більш знайомий предмет. Шість тисяч років було йому зроду, й у Єгипті раби довбали ними пісок, й давні греки з давніми римлянами; і європейський пейзажист ворухив ними землю, й радянський колгоспник, й не лишилося вже рабства й колгоспів, а лопати zostались. Може,

змінилася трохи, може вже не було повністю дерев'яними, й ручка стала вигнутою під ергономічним кутом, й лезо вкрилося шаром надзвичайно слизького пластику — й нападм не прилипне, не те що багнюка, й точити його не треба було, а все ж лопата — вона завжди буде лопатою.

— ...ще в дитинстві читав Майна Ріда, — не зупиняючись, сказав ватажок. — Було в нього, як слона затягло в грузьке дно, й хтось з персонажів казав, що коли-небудь, через тисячі років, кістки його захрускотять під лопатою ошелешеного копача. Читав — і сміявся. Думав, що вже через сотню років лопат не буде, а будуть роботи. Аж бач воно як...

Він роздягся до пояса й м'язи на його спині грали потужно та рівномірно, наче поршні в машині. Вгору-вниз, вгору-вниз. Бери більше, кидай далі, втомишся — передай лопату товаришеві.

Смик передав, коли яма була вже вище коліна, а у діаметрі — метри зо два.

Олекса викопав ще з півметра, а потім взявся Микола, і яма повужчала.

На глибині з метр знайшовся перший тектит — крапелька з каламутного, майже чорного скла. Не слідкували б — то могли й не помітити. Ватажок покачав його на долоні, вдивляючись, наче щось міг неозброєним оком побачити. Підкинув в повітря, невисоко підкинув, на метр, не більше — а ловити не став.

Вже на штик нижче тектити пішли десятками.

Страшний був удар, коли горіла земля й плавилася, й не просто земля, не пісок у пустелі — а болотяна чорна багнюка, водою наповнена, органікою насичена, холодна та мокра. Щоб з неї скло утворилося, треба аби падало не що-небудь, й не з дерева, а щось велике й зі страшенної висоти.

Хтозна, може саме цього удару й не витримало болото, може став він для улововини отруйною кулею, після якої може й виживеш, але потім все одно здохнеш.

А може й ні. Кінець-кінцем, скільки всякого падало з неба — а Земля жива, і люди живі, й болота живі. Хіба лише динозаврам не пощастило, та й то ще до кінця невідомо, чому саме.

На третьому метрі земля вже не землею була, а мішаниною зі скла та піску, а ще на два штики нижче — то навіть й сучасна хайтечна лопата вже не втикалася, а дзвеніла, обурено й жалісливо.

Але й не ламалася.

Яма тепер нагадувала горщик для квітів — зверху широко, унизу вужче, по бокам чорно й коріння гниле стирчить, а вибиралися хлопці по земляним сходам, що не забували акуратно в стіні лишати.

Й коли стала робота, й виліз з ями розпатланий, спітнілий Олекса, й спустився донизу Смик, подовбав трохи, матюкнувся й виліз — подумав вже дідусь, що спіткала хлопців невдача, й покинуть вони роботу, й чи загортатимуть яму, чи ні — а додому поїдуть.

Але помилився.

Ватажок дістав з багажника довгий товстий циліндр. Мабуть важкий — бо

напружилися руки, аж вузлами взяли. Спустився до ями, й щось там довго робив, а тоді виліз й махнув усім — відійдіть, мовляв.

Гадав дід, що вибух буде, але знов помилився. Не гриміло й не блискало, лише земля трясла дрібненько-дрібненько, наче її в пропасниці било. Недовго тряслась, кілька хвилин, потім стихла, ніби сил не лишилося, й поліз ватажок до яма, й виліз, недбало тримаючи циліндр під лівою пахвою.

Й знову копали по черзі, лише понатягали на морди сіро-брунатні маски — бо за кожним порухом здійсмався із ями чи то пил, чи димок — легкий-легкий, як туман.

А потім настав, врешті-решт момент, коли перестало куріти з ями, й земляними сходами видерся Смик, і зірвав намордник, й губи розтягнув у посмішці, й сяяли зуби, як ні в кого в селі не сяють.

Й, мабуть, було чого йому посміхатись, бо тримав він у руці щось невеличке, важкеньке — але не дуже, й тримав недбало, не боявся ані впустити, ані придушити дужче, ніж треба — значить, не було воно ані бомбою, ані чимось небезпечним, ані ламким, хоча стільки років в земля пролежало.

А от дорогим, мабуть, для хлопців було — бо зраділи вони, й навіть "ура" неголосно загукали, й посмішками розцвіли, такими ж, як ватажок, але трохи меншими — за субординацією.

Коли їхали назад — дідусь попросив знахідку подивитись, але як не вдивлявся — так і не зміг пізнати бодай щось у кругому предметі з важкого металу. Жодного отвору, жодного виступу. Ані напису, ані малюнку. Ні червоної кнопки, ні шпариночки для ключа.

Тільки залишки приплавленого скла по усій поверхні, й сліди молотка, яким те скло оббивали.

— Воно хоч не радіоактивне? — запитав дідусь, колихаючи знахідку на долоні.

Хлопці зареготали, Смик неголосно сказав "кахи-кахи", й регіт урвався.

— Ні, — ватажок лише трішечки посміхнувся. — Навпаки. Його ані радіація не бере, ані вогонь, ані навіть іржа. Опинається навіть часу, але поступово все-таки піддається. Часу, на жаль, все піддається...

— Хлопці, — дідові явно не сиділося на своєму місці. — Хлопці, знаєте, що? Візьміть назад другу пляшку, але скажіть мені, що воно за штука така?

І знову хлопці зареготали, й ватажок посміхнувся, але знову кахикнув, й вщух неввічливий регіт.

— Не треба пляшки, дідусю, — сказав він. — Нехай вам лишається. Я й так розповім.

Замислився, й деякий час мовчав, а потім все-таки видав:

— Це, дідусю, яйце. Не те, що з під курки, а те, що в штанях. І за формою, бачте, схоже, й за вмістом теж. Знаєте, як раніше було — перед тим, як піти на війну, чоловіки всю ніч з жінками кохалися. Й дівчата так само, якщо й не давалася якась, то перед тим, як хлопця у військо відправити, таки не витримували. Знаєте, чому? Тому що міг чоловік і не повернутись, але хоча б щось по ньому лишилося б.

Він не дивився на дідуса, й не бачив, яка гірка посмішка скривила на мить обличчя його, й тут же зникла. Й не ходив дідусь на війну, а все ж не лишив нічого. Гірко йому стало й самотньо, й порадив він, що не став ватажок забирати пляшку назад, бо згодиться вона. Сьогодні ж й згодиться, як тільки доїдуть. А може й не вистачить, й доведеться бігти до Клавки по самогонку, хоч вона й смердюча.

— ...отак, дідусю, споконвіку воно й було, аж поки не стали хлопці замість кохання лишати по собі отакі яйця — спочатку в архіві, потім, як розбомбили пару архівів — то одне в архіві, друге в кишені й завжди з собою. Може, хтось і в качку ховав, а качку в зайця, зайця в скриню, а скриню на дуба — але це я не в курсі. Таке яйце мені ще не замовляли.

Знову сміялися хлопці, але цього разу ватажок не кахикав — бо не з дідуса кпили, а просто так, з жарту сміялися й з радощів.

— А хто ж його замовляє таке? — аж рота дідусь роззявив, бо все життя прожив, знав і як траву слід косити, і з якого боку до коняки підходити, і яка трава від поносу, а яка від пороби, а от про таке — то навіть й не чув.

— Родичі, — Смик ворухнув плечима так, що аж машину гойднуло. Хоч і розумна була машина, сама їхала своїми ж слідами, й зупинялася у тих самих місцях, де її раніше ватажок зупиняв. Їхала б й швидше, якби вимкнув Смик smart-режим, але, мабуть, втомився він, та й спина затерпла, а може вже й сам немолодий був, й все важче та важче копалося кожного разу, але покинути ту справу чи то заважало щось, а чи просто дуже подобалося воно йому, й не лише грошима подобалося, але й очами родичів, що вручав він їм капсулу. Наче й не шматок металу вручав, а сина, онука, або навіть й прапраправнука.

Мало правильних генів лишилося на Землі, й платили родичі грубі гроші, й навіть одна держава знайшлась, яка оголосила кров усіх своїх громадян священною, й гени також, й платила за кожную знахідку непогано. Й інша держава була, яка хоч і оголосила приблизно таке ж, але й копійки за знахідки не платила, хоча лежало їх по її полям значно більше.

23.09.11